

**A XVI. századi Magyarország gazdasági helyzete két német ágens szemével: Veit
Marchthaler és Hans Dernschwam leírásai**

1.	Bevezetés.....	3
2.	A XVI. századi német-magyar kapcsolatok áttekintése.....	4
2.1.	Védőbástya-toposz és annak változásai	4
2.2.	Gazdasági érdekek	7
3.	A szerzők rövid életrajza, ismeretanyaga.....	9
3.1.	Hans Dernschwam	9
3.2.	Veit Marchthaler.....	10
4.	Hans Dernschwam és Veit Marchthaler munkássága a humanista irodalomban	11
5.	A szerzők elemzett művei	13
5.1.	Hans Dernschwam: Jelentés az erdélyi sóbányászatról (1528); A besztercebányai középső-, másként kamara házra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam által készített kivonata (1563)	13
5.2.	Veit Marchthaler: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől	14
6.	Magyarországra érkezésük.....	15
6.1.	Hans Dernschwam és Bakócz Tamás	15
6.2.	Veit Marchthaler tanulmányi és kereskedelmi útja	15
7.	Gazdasági megfigyeléseik.....	15
7.1.	Hans Dernschwam jelentése az erdélyi sóbányászatról	15
7.2.	Veit Marchthaler útleírása.....	17
7.3.	Feladatuk szerepe.....	21
8.	Értéktételeük és magyarságképük	22
8.1.	Hans Dernschwam és a kapzsi nemesség.....	22
8.2.	Veit Marchthaler vallási mércéje	23
9.	Összegzés	23
10.	Bibliográfia.....	24
10.1.	Források.....	24
10.2.	Szakirodalmak.....	24

1. Bevezetés

A XVI. századból számos Magyarországról szóló, magyar és európai forrás maradt ránk, amelyek igyekeznek tudósítani az országban végbemenő katonai és politikai eseményekről. Ezek leggyakrabban a katonai, a politikai és a gazdasági történeésekről szólnak. Mivel ebben az időben több, egész Európát érintő fontos esemény történt az országban, kezdve Buda elestével, az Erdélyi Fejedelemség megalakulásán át, a tizenötéves háborúig, ezért az említett források legtöbbször az adott politikai és katonai helyzetre koncentrálnak, hiszen az egész Európát és a kereszténységet fenyegető török elleni védelem szempontjából az volt a legfontosabb. Viszont, a három részre szakadás előtti és utáni Magyarországra egyaránt kiterjedt a figyelme a keresztény világ nagy, többnyire délnémet kereskedőcsaládjainak és cégeinek. A magyarországi gazdasági potenciál felkutatása, fontos céljuk és érdekük volt, ezért küldték ágenseiket ide. Természetesen a gazdasági felderítés mellett aktív kereskedelmi tevékenységet is folytattak és adott esetben mindkettőről hagytak hátra valamilyen formában feljegyzéseket. Magyarországon a korszakban képviseltették magukat a kereskedelmi tevékenységet folytató és gazdasági érdekeket képviselő művelt polgárok. Ezek közé tartozott Hans Dernschwam és Veit Marchthaler is.

Mindkét szerző a magyar történelem fontos időszakairól készített, nagyrészt személyes tapasztalatokon alapuló leírásokat. Dernschwam leginkább a Jagelló-korszakról és az azt követő polgárháborús helyzetről. Marchthaler pedig 1588-tól 1592-ig készített feljegyzéseket, tehát éppen egy újabb, a korábbiaktól eltérő, az Oszmán Birodalom erejének megtörését remélő hosszú erőpróba előkészületeinek idején, a tizenöt éves háború küszöbén álló Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség állapotáról írt. Alapvetően fontos megközelítés, hogy adott korszakban vizsgáljuk, hogy a külföldi szerzők mennyire szisztematikus szempontok szerint és hogyan írtak Magyarországról és a magyarokról, illetve milyen meglátásaik voltak. Hans Dernschwamnak és Veit Marchthalernak a humanista műveltségéből fakadóan hasonlított szemléletmódjuk, azonban érdeklődési körük, módszereik és értékítéletük terén számos különbség fedezhető fel. Más feladatot láttak el és a információforrásaik, valamint a perspektívájuk is eltérő volt. Ezek miatt gazdasági és politikai jellegű feljegyzéseik fókusz is különbözik. Emellett kettejük leírásai között nagyjából hatvan év telt el, ami alatt az ország három részre szakadt, így merőben más volt a gazdasági, politikai és katonai helyzet, amelybe kerültek.

A fenti különbségek ellenére viszont kijelenthető, hogy Dernschwam és Marchthaler munkái a XVI. századi Magyarország gazdasági, politikai és részben társadalmi viszonyainak adatgazdag, a megismerés, állapotfelmérés igényével készült forrásai, amelyeknek

köszönhetően nemcsak Magyarországról, hanem a német gazdasági meglátásokról és a humanista gondolkodásmódról is érdemi képet kaphatunk.

2. A XVI. századi német-magyar kapcsolatok áttekintése

2.1. Védőbástya-toposz és annak változásai

Magyarország a XVI. századra már jóideje ismerte a török veszélyt. Már a XIV. századtól kezdve számos alkalommal néztek szembe velük a csatatéren, az idő előrehaladtával pedig az Oszmán Birodalom expanziója folytatódott és a Jagelló-korban már Magyarország állt a terjeszkedő birodalom és a többi európai ország között. Emiatt már a XVI. század elejétől kezdve úgy hivatkoztak Magyarországra, mint a „kereszténység védőbástyájára”. A keresztény hit védelmezője elnevezést egyre inkább a magyarságra kezdték el használni. Eleinte csak személyeket minősítettek így (például a törökverő Hunyadi János), később viszont a jelző áttevődött az ország egészére.¹ Ennek a magyar politikai elit is tudatában volt, például már az 1505-ös rákosi végzés „Beszél arról, hogy az ország a kereszténység védőbástyája”². Megjelent tehát az a heroikus beállítása Magyarországnak és a török ellen harcoló katonáknak, ami Európa-szerte elterjedt és sokat használt toposz volt a következő évszázadokban. A magyarok Európa és a kereszténység védelmében önfeláldozóan harcolnak azért, hogy a többi állam és lakói biztonságban élhessenek és ne kelljen tartaniuk az Oszmán Birodalomtól. Ez a toposz hamar elterjedt, azért is, mert a korszakban Magyarország felé nagyobb figyelem fordult, éppen a török veszély miatt. A Német-római Birodalom nyilvánossága kíváncsi volt a Magyarországi hadi eseményekre és az aktuális hírekről a *Newe Zeitungok*ból értesülhettek.³ A hadi események tehát alapvetően vonzották a figyelmet és „1400 és 1700 között az az ország volt leginkább az európai népek figyelmének előterében, amely a háborúk főszínteréül szolgált [...]”⁴

Tény ugyan, hogy számos alkalommal eredményes harcot vívtak a törökkel, viszont ez a szerep pont akkor kezdett igazán megváltozni és hitelét veszteni, amikor elkezdték használni, vagyis II. Ulászló uralkodása alatt.

Az uralkodó gyengekezűsége erős kontrasztban állt az I. Mátyás idején tapasztalható helyzettel. Az királyi hatalom gyengülésével meggyengült a korábbi, központosított

¹ Imre Mihály: „Magyarország panasza” A *Querela Hungariae* toposz XVI–XVII. századi irodalmában. Debrecen. 1995. 145.

² Kubinyi András: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140. (2006) 1–6. sz. 370.

³ G. Etényi Nóra: Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországhoz képest 17. századi német nyomtatványok tükrében. *Korall*. 10. (2009) 38. 114.

⁴ Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája. *Egyetemes Philologiai Közlöny*. 60. (1936) 298.

berendezkedés, ez pedig kiegészülve a nemesség magatartásával pénzügy és katonai válsághoz vezetett. Egyúttal rendkívül egyenlőtlenek voltak az erőviszonyok is, ha már csak azt nézzük, hogy az Oszmán Birodalomnak 25-35 millió, a Magyar Királyságnak pedig nagyjából négymillió lakosa volt. Szakály Ferenc azt írta erről a helyzetről, hogy „A pénz nagy része, amelynek az állami kincstárba kellett volna folynia és amelyre oly nagy szüksége lett volna az országnak, magánkézbe jutott, ahonnan aztán nagyon nehéz volt már akár honvédelemre, akár a török fenyegető közelségére hivatkozva megszerezni és az elsődleges célra felhasználni.”⁵ Emiatt a király nem tudott költeni és ez helyzet rövid úton az ország elgyengüléséhez, instabilitáshoz, végső soron pedig mohácsi csatavesztéshez vezetett.

A védőbástya-toposz továbbra viszont is elterjedt és releváns maradt. „1526-ban J. Cuspinianus úgy beszél a magyarokról, mint akiknek az országa köztudomásúan, mindenki által ismerten az egész kereszténységnek pajza és védőbástyája [...]”.⁶ A Magyar Királyság erőfeszítéseit tehát továbbra is elismerték.

Magyarország viszont, a korábbi helyzettel ellentétben már nem volt képes saját maga és Európa védelmére az Oszmán Birodalommal szemben. Igaz ugyan, hogy korábban is kért és kapott is segítséget a pápától és más európai hatalmaktól a török elleni harchoz, viszont a mohácsi csata után nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony és önálló védekezést a továbbiakban nem tudja folytatni. Ezzel együtt a török kérdés európai ügy, hiszen a tengeren is zajlott a küzdelem.

II. Lajos halála után, a trónra kerülő I. Ferdinánd és a Habsburg-dinasztia játszott fontos szerepet Közép-Európa erejének összesítésében, támaszkodva V Károly császár segítségére. Ettől kezdve a Magyar Királyság, a kialakulóban lévő közép-európai Habsburg Monarchia részeként fontos ütközőzónaként kezdett működni. Fontossá vált, hogy minél hamarabb végrehajtsák a szükséges intézkedéseket és reformokat, amelyek célja elsősorban az Oszmán Birodalom expanziójának megállítása és Bécs védelme volt. Hogy Kenyeres István és Pálffy Géza írták, „Egyértelműen a születőben lévő monarchia léte volt a tét, hiszen ennek új központja, a Miksa császár Innsbruckja helyébe lépő új rezidencia-, majd császárváros, Bécs közvetlen fenyegetettségbe került.”⁷ Ez a helyzet pedig Magyarország három részre szakadása után csak fokozódott. A már addig is tetemes összegeket felemésztő végvárak és az bennük

⁵ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp.1975. 22.

⁶ Imre Mihály: „Magyarország panasza” A Querela Hungariaetoposz XVI–XVII. századi irodalmában. Debrecen. 1995. 144.

⁷ Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152. (2018) 5. sz. 1037.

állomásozó katonaság száma nagymértékben emelkedett a XVI. század folyamán,⁸ így az említett végvárak fenntartása is drágult, nem is beszélve a zsoldra szánt kiadásokról. Ennek finanszírozására a három részre szakadás előtti Magyarország sem lett volna képes, 1541 után pedig még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Habsburgok segítségére van szükség az Oszmán Birodalom feltartóztatásához. A megnövekedett költségek miatt „[...] Magyarország az 1540-es évektől végleg rászorult a szomszédos osztrák és cseh tartományok, valamint a Német-római Birodalom évente rendszeres töröksegélyeire. Ugyanakkor e területek védelmükhöz ugyancsak rá voltak utalva a magyar és a horvát határvidékre.”⁹

Látszik a fent idézett részletből, hogy Habsburg Birodalomnak legalább akkora szüksége volt Magyarországra ebben a helyzetben, mint Magyarországnak a Habsburg Birodalomra. A védőbástya-toposz tehát ugyanúgy érvényes maradt, csak egészen más formában, mint a XVI. század elején, vagy azelőtt. Úgy is lehet értékelni, hogy Magyarország már a Habsburg Birodalom saját védőbástyájaként tartotta vissza az Oszmán Birodalmat és a Habsburgok biztosították ehhez a szükséges erőforrásokat.

Az egyik legjelentősebb támogatás az úgynevezett Reichstürkenhilfe volt, amely pénzeket kifejezetten a török elleni védelem miatt bocsátották Magyarország rendelkezésére. „Mint a neve is mutatja, a töröksegély a birodalmi rendek által megszavazott olyan adó volt, amelyet a császárok, azaz a korszakban szinte végig a Habsburgok, csak és kizárólag a török elleni védekezésre használhattak fel.”¹⁰ Ez a töröksegély 1576 és 1606 között nagyjából a húszönötszörösét tette ki a Magyar Királyság éves jövedelmének.¹¹

Emellett azt is érdemes megemlíteni, hogy ugyan az az ország 3 részre szakadt, azonban ezt még az elkövetkezendő néhány évtizedben a kortársak nem érzékelték olyan súlyos változásnak. Számos megmaradt, vagy újonnan kialakult szokás erősítette az összetartozás tudatát, ilyen volt például a kettős adóztatás és a humanista elit értékmentő, szellemi tevékenysége.¹²

⁸ Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152. (2018) 5. sz. 1038. 1. táblázat.

⁹ Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152. (2018) 5. sz. 1041.

¹⁰ Kenyeres István: Pénz a háborúra – A Német-római Birodalom rendjeinek töröksegélyei a 16–18. században. In: „Zászló alá magam csaptam fel” Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. Kis Péter – Petrik – Iván – Toldi Lóránt. Bp. 2023. 130.

¹¹ Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152. (2018) 5. sz. 1041–1042.

¹² Péter Katalin: A haza és a nemzet fogalma az ország három részre hullott állapotában. Folia historica XIII. kötet (1993) 13–32.

lovagok. A háttérben lévő felkelő nap pedig a győzelem és ezzel együtt egy új, szebb jövő ígérését jeleníti meg. Ezzel együtt néhány Halott magyar hőst is ábrázoltak a metszeten, például Hunyadi Jánost, Zrínyi Miklóst és I. Mátyást, ezzel fejet hajtva a magyar áldozatok előtt. Ez a metszet jól szemlélteti a korra jellemző összetartás-tudatot, a török elleni harcot, mint közös magyar, birodalmi és végső

soron összeurópai érdeket mutatja be, aminek egyik manifesztációja volt például a Reichstürkenhilfe.

2.2. Gazdasági érdekek

¹³ *Restás Attila: A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban. (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de hatura Hungariae, 1700) In: Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Szerk. Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin – Tóth Zsombor – Balogh F. András. Kolozsvár 2013. 487–488.*

»pecunia nervus belli« volt szinte minden kormányzati pénzügyi döntésnek a kiindulópontja.”¹⁴ Ahhoz tehát, hogy a végvérrendszer és a hadsereg ellen tudjon állni az Oszmán Birodalom támadásainak arra is szükség volt, hogy a gazdasági helyzet minél stabilabb legyen.

Emellett a délnémet kereskedő vállalatok is aktívan jelen voltak a térségben. Magyarország három részre szakadása után pedig szükségessé vált a magyarországi gazdasági potenciál újbóli feltérképezése és a gazdasági kapcsolatok átalakítása olyan módon, hogy azok a megváltozott és – az adóztatás, vámok, valamint a hadi események miatt – több kihívást nyújtó gazdasági helyzetben is prosperálóak legyenek. Hans Dernschwam és Veit Marchthaler tehát többek között ebből a célból is érkeztek Magyarországra és készítettek leírásokat. Német és osztrák részről számottevő volt a Magyarországi kereskedelmi jelenlét a XVI. században. Ezt mutatják Ember Győző, az 1542-es vámnaplóból megállapított adatai, amelyek szerint „A kereskedői lakhelyek közül 189 (54,62%) Magyarországhoz, 74 (21,39%) Ausztriához, 21 (6,07%) Morvaországhoz, 19 (5,49%) a Német birodalomhoz, 14 (4,04%) Csehországhoz, 2—2 Sziléziához és Itáliához, 1 Lengyelországhoz tartozott, 23-nak a hovatartozása bizonytalan volt.”¹⁵

Az országban tevékenykedő kereskedő vállalatok közül kiemelendő a Fugger család, amely Hans Dernschwamot alkalmazta faktorként. Az ő magyarországi jelenlétük egészen a XV. század végéig nyúlik vissza, amikor Jakob Fugger és Thurzó János létrehozták a Fugger-Thurzó társaságot. Az utóbbi munkásságával és Fuggerek támogatásával a magyarországi bányászatot európai színvonalra tudta emelni.¹⁶ Így egy rendkívül jövedelmező vállalkozás épült ki és a társaság bekapcsolódhatott a külkereskedelembé is. A Besztercebányán (Hans Dernschwam későbbi lakhelyén) bányászott rezet például vízi úton Nyugat-Európába, leginkább Amsterdamba exportálták.¹⁷

Fontos azt is megemlíteni, hogy a XVI. század folyamán a magyarországi kereskedelmi és a hitelügyleteket is jórészt az osztrák és német területekkel folytatták le. Jelentős volt a marhakereskedelem, illetve, főként vízi úton gazdát cseréltek egyéb áruk, a teljesség igénye nélkül fűszer, posztó és egyéb textíliák, bőr és viasz.¹⁸ Emellett a már korábban említett kereskedő vállalatok komoly szerepet játszottak a pénzgazdálkodásban is. Ahogy Tózsza-Rigó

¹⁴ Kenyeres István: A fiskális katonai állam kezdetei Európában a 16.század első felében. Századok. 155. (2021) 4. sz. 761.

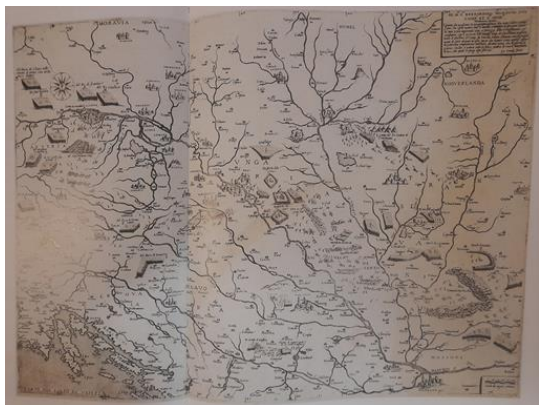
¹⁵ Ember Győző: Magyarország külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 710.

¹⁶ Jurkovich Emil: Besztercebánya szabad királyi város monográfiája (kézirat), Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Budapest, 1922.

¹⁷ Helmut Schröcke: Mining and German Settlement in Slovakia, an Historical Summary. GeoJournal 32. (1994) 2. sz. 134.

¹⁸ Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján. Századok. 127. (1993) 3-4. sz. 469-485.

Attila cikkében olvasható „Ebben a multilaterális gazdasági hálózatban kiemelt szerepet játszott a Habsburgokkal fenntartott kontaktus, amely összességében egy olyan többpólusú hálózatot hozott létre, amely a hitelfolyósításra, illetve az abból származó gazdasági előnyök kihasználására épült.”¹⁹

2. kép: Magyarország, Fuggerek által megrendelt, 1566os haditérképe

A kereskedelmi és gazdasági tevékenységek által ezer szállal kapcsolódott össze Magyarország a Habsburg Birodalommal és a délnémet területek kereskedő társaságaival. Emiatt utóbbiaknak is alapvető gazdasági érdekük volt az, hogy tisztában legyenek az országban uralkodó állapotokkal. Ezt támasztja alá a 2. kép, amelyen egy, a Fugger-család által megrendelt haditérkép látható Magyarországról. Az a tény, hogy térképet rendeltek Magyarországról jól mutatja, hogy

mekkora jelentőséggel bírtak ezek az érdekek és kapcsolatok. Fontos volt számukra, hogy pontos képet kapjanak az ottani helyzetről. Emellett azt is érdemes megemlíteni, hogy lévén haditérképet rendeltek, érzékelték a gazdasági és katonai potenciál szoros összefüggését.

Összességében elmondható, hogy a XVI. század folyamán végbemenő drasztikus katonai és politikai változások ellenére Magyarország mindvégig szoros gazdasági kapcsolatban maradt a német és az osztrák területekkel. Illetve az országban tevékenykedő kereskedő társaságok is jelentős szerepet játszottak a korszak kereskedelmi tevékenységeiben, emiatt pedig nem meglepő, hogy számos alkalommal küldték faktoraikat Magyarországra különböző megbízásokkal. A török elleni harc közös ügye mellett a németek gazdasági jelenléte is erős összetartó kapocsként működött.

3. A szerzők rövid életrajza, ismeretanyaga

A következő fejezetekben röviden bemutatom Hans Dernschwam és Veit Marchthaler életrajzát. Háttérük, műveltségük és ismeretanyaguk megismerése segítséget nyújt írásaik elemzéséhez. Segít a szempontrendszerük és perspektívájuk mélyebb átlátásában, illetve értékítéletük különbségeinek megértésében.

3.1. Hans Dernschwam

¹⁹ Tózsá-Rigó Attila: Az állami és üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez. Századok. 149. (2015) 4. sz. 806.

Hans Dernschwam²⁰ 1494 március 23-án született a csehországi Brűben (napjainkban: Most). Jómódú polgárcsaládból származott, apja városi tisztséget is viselt. Több, feltehetően német területen lévő egyetemen tanult, végül Lipcsében szerezte meg a diplomáját, 1510-ben. Három évvel később már Rómában élt és itt találkozott Bakócz Tamás Esztergomi érsekkel, akinek a szolgálatába szegődve 1514-ben Magyarországra érkezett. Ezután Balbi Jeromos pozsonyi prépost alkalmazta, majd pedig a Fugger-Thurzó társasághoz csatlakozott. Később, már csak a Fuggerek alkalmazásában, 1528-ban Erdélybe utazott, hogy az ott lévő sóbányák állapotát felmérje, illetve egy jövedelmező vállalkozást alakítson ki. Ezt követően a Fuggerek besztercebányai faktornak nevezték ki és Dernschwam ebben a minőségben dolgozott tovább, egészen addig, amíg a család fel nem számolta magyarországi érdekeltségeit. Ezután Dernschwam ugyan visszavonult, mégis 1553 és 1555 között, saját költségén részt vett Verancsics Antal Isztambuli követjárásán. Visszatérése után egészen 1568-ban bekövetkezett haláláig Besztercebányán élt. Fontos megemlíteni Dernschwam, a korban egyedülálló méretű könyvtárát is, amely nagyjából 2100 művet foglalt magába.²¹ Ez tény óriási jelentőséggel bír és jól mutatja, hogy Dernschwam milyen hihetetlen műveltségű, érdeklődő ember volt. Voltak könyvtárában antik írások, középkori klasszikusok és a reneszánsz idején kiadott, különböző témájú művek.²² Emellett, „A DERNSCHWAM-könyvtárnak, mint magyarországi művelődéstörténeti tényezőnek jelentőségét [...] az integrált humanizmus közvetítésében ismerhetjük fel. Egyik legkifejezőbb bizonyosságát találtuk meg benne annak az eredményeiben ismert, de lefolyásában eléggé fel nem tárt társadalmi kulturális folyamatnak, amely a XVI. századi Magyarországon a nyomtatott könyv segítségével végbement. [...] Kézzelfoghatóvá válik, hogy az iskolázásnak és az írásbeliségnek elterjedése nyomán mely ismeretkörökre terjedhetett ki a XVI. század közepéig a hazai műveltség, [...]”.²³ Dernschwam hatalmas könyvtára tehát a korabeli magyarországi humanista műveltség állapotáról és ismeretanyag szerzésének lehetőségeiről is képet adhat.

3.2. Veit Marchthaler

²⁰ Az életrajzához felhasznált szakirodalmak: *Tardy Lajos*: Hans Dernschwam Erdély Besztercebánya Törökországi útinapló. Budapest. 1984.; *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomból. Bp. 1977.

²¹ *Csukovits Enikő*: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. Korall. 10. (2009) 38. sz. 5–29.

²² *Csukovits Enikő*: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. Korall. 10. (2009) 38. sz. 21.

²³ *Berlász Jenő*: Dernschwam János könyvtára. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai Bp. 1964.

Veit Marchthaler²⁴ 1564-ben született Ulmban, Hans Dernschwamhoz hasonlóan előkelő polgári családba. Szülővárosa igen jelentős kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, ugyanis onnantól kezdve vált hajózhatóvá a Duna. A Duna pedig Buda török kézre kerülése után is jelentős áruszállító útvonal maradt. Magyarországra először 1580-ban érkezett és Pápán magyar nyelvet tanult. Később a Schermar kereskedőcsalád faktorának, Lazarus Henckelnek a szolgálatában teljesített különböző megbízatásokat. A Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget is bejárta, mielőtt 1600-ban végleg hazatért Ulmba. Ott azután kétszer megnősült és több városi tisztséget is viselt. 1641-ben hunyt el.

Leírásait Magyarországról és az Erdélyi fejedelemségről 1588 és 1592 között készítette. ugyan Dernschwammal ellentétben nem élt élete végéig Magyarországon, viszont hosszú időn keresztül tartózkodott itt és rengeteg területet bejárta. Ahogy Németh S. Katalin írja, „Miután Marchthaler magyar nyelvterületen kereskedik és utazik, húsz évig a magyarok a kereskedő-vagy beszélgetőtársai, az idegennek kijáró rácsodálkozással nem a magyarokkal, hanem az itt élő másajkú népekkel foglalkozik.”²⁵ Marchthaler tehát szintén közeli kapcsolatba került a Magyarországon élőkkel és volt alkalma megtapasztalni és felmérni az ottani helyzeteket.

4. Hans Dernschwam és Veit Marchthaler munkássága a humanista irodalomban

A reneszánsz idején zajlottak le a nagy földrajzi felfedezések, amelyek számtalan módon átalakították az emberek életét és világképét. A kor embere számára kitágult a világ és ezzel együtt sok szempontból megváltozott a szemléletmód, ebből kifolyólag pedig az útleíró irodalom is. Kidolgoztak különböző módszertanokat és szempontrendszereket, hogy mi szerint és milyen módon kell leírást készíteni az utazás során látott településekről, természeti jelenségekről, népcsoportokról és egyéb érdekességekről. Emellett, bár a korban az egyes tudományágak még nem határolódnak el olyan élesen egymástól, mégis valamilyen szinten különváltak bizonyos útleíró műfajok, például a földrajzi, vallási és irodalmi szempontok.²⁶ Ezzel a témával foglalkozó gondolkodók voltak például Guglielmo Grataroli, Hieronymus Turler és Hilarius Pryckmair, akiknek munkái az utazási módszertan népszerű művei közé tartoztak.²⁷

Fontos szempont az is, hogy a könyvnyomtatás elterjedésével és azzal, hogy a humanista gondolkodók a korábbinál többet utaztak, új lehetőségek nyíltak az

²⁴ Az életrajzhoz felhasznált szakirodalom: *Németh S.Katalin*: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől. Budapest. 2020.

²⁵ *Németh S.Katalin*: Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588). Irodalomtörténeti közlemények 106. (2002) 1-2. sz. 20.

²⁶ *Kovács Sándor Iván*: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp. 1988. 96.

²⁷ *Kovács Sándor Iván*: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp. 1988. 101.

információcserére is. Elég megemlíteni a magyar fiatalság egyetemjárását a korszakban, amely szintén elősegítette az utazást, más országok megismerését.²⁸ A XVI. században Wittenberg vált igen népszerű céljává a magyar diákoknak és „[...] már az 1520-as évektől kezdve egyre nagyobb számban keresték fel [...]”,²⁹ De sokan jártak még Bécsbe, Krakóba, Padovába.³⁰ A vándordiákok utazásai elősegítették Magyarország bekapcsolódását a humanista műveltségbe. Számos, a korban jelentős szerző, mint például Zsámboki János és Szenci Molnár Albert is több egyetemre jártak életük során.³¹

A humanista történetírók munkái is számottevőek a korban. Egyikük, Brodarics István, Padovában tanult³² és a mohácsi csata történetét³³ írta meg. Műve a XVI. századi humanista történetírás egyik jelentős írása és megjelenik benne, a korábban már emlegetett Védőbástya-toposz is. „[...] Krisztus hitét fölveltük, a többi kereszténynek mindig pajza és bástyája voltunk, [...]”³⁴ A fentebb említett Zsámboki János is figyelemre méltó szerző a korból. Egyik rövid írásában, amelyben Szigetvár 1556-os ostromáról írt, meg is említette azt a követséget, amellyel együtt Dernschwam utazott Konstantinápolyba. A mű elején azt írta: „[...] az egész kereszténység közös óhaja és határozata alapján Verancsics Antalt és Zay Ferencet békekövetül választják a törökhöz, [...]”³⁵ Ezek mellett még érdemes megemlíteni Oláh Miklós Hungáriáját, ami egy Magyarországról szóló történeti és földrajzi írás és elmeséli a magyarok eredetmítosát is.³⁶

Látszik ezekből, hogy a XVI. században, a korábbi időkhöz képest virágzott a humanista irodalom, Magyarországon és Európában is. Az útleírás, mint műfaj fejlődésének folyamata már Dernschwam idejében is zajlott, viszont arra az időre, amikor Marchthaler Magyarországon járt, már kiforrott módszertana, szempontrendszere és struktúrája volt az útleírásoknak. Hans Dernschwam a dolgozatomban végzett írásai kevésbé illeszthetők be a humanista útleíró irodalomba. Itt viszont figyelembe kell venni, hogy az említett kettő írás közül az egyik egy

²⁸ Kovács Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp. 1988. 96.

²⁹ Szögi László: Peregrinatio Academica A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150-1918. Bp. 2022. 69.

³⁰ Szögi László: Peregrinatio Academica A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150-1918. Bp. 2022. 70.

³¹ Szögi László: Peregrinatio Academica A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150-1918. Bp. 2022. 72.

³² Kasza Péter: Egy korszakváltás szemtanúja Brodarics István pályaképe. Pécs – Budapest. 2015. 24.

³³ Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. In. Humanista történetírók (Magyar remekírók). Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 289-328.

³⁴ Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.

³⁵ Zsámboky János: Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történtek alapján följegyezték. In. Humanista történetírók (Magyar remekírók). Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 402-410.

³⁶ Oláh Miklós: Hungária. In: Oláh Miklós Hungária Athila (Milleniumi magyar történelem. Források). Bp. 2000.

levél, amelyet a budai Fugger faktornak küldött az erdélyi sóbányák helyzetéről, a másik pedig egy a saját művéről készített kivonata, amely Besztercebányáról és a magyar királyságról szól. Ha Dernschwamról beszélünk inkább a törökországi útinaplója az a műve, amely jobban beleillik az útleíró irodalomba.

Ami Marchthalert illeti, az ő magyar dolgainak leírása egy klasszikus, Magyarországról szóló útleírás, amelyben fellelhetők azok a szempontrendszer, amelyeket az útleírások módszertanaiban és olvashatunk. Például, „A Pyrckmair-traktátus a külföldön megfigyelendő dolgok részletes felsorolásával és erkölcsi intelmekkel zárul.”³⁷ Marchthaler művében pedig láthatóan megjelenik ezen szempontok egy része. Ír a hegyekről, a bányákról, a fürdőkről és a folyókról, ahol tudja ott külön megemlíti eredetüket, hallban való bőségüket és hajózhatóságukat. Értekezik a bizonyos területen fellelhető vadakról. A városok esetében, ha tudja megemlíti nevük eredetét, fekvésű őket, erődítési őket, hidjaikat, illetve az egyházi és a világi tisztviselőkről és ír.

Ezek a szempontok mind megtalálhatóak Pyrckmair művében, ahol az egy tartományban megfigyelendő dolgokat sorolta fel.³⁸ Ebből látszik, hogy Marchthaler milyen cizellált és kidolgozott szempontrendszer alapján készítette útleírásait, és mivel azok készültek már ismerhette a fentebb említett módszertanokat, azt sem kizárt, hogy valamelyik mű a segítségére is volt.

5. A szerzők elemzett művei

Mielőtt tovább haladok fontosnak tartom, hogy röviden beszéljek Hans Dernschwam és Veit Marchthaler, a dolgozatomban elemzett műveiről.

5.1. Hans Dernschwam: Jelentés az erdélyi sóbányászatról (1528); A besztercebányai középső-, másként kamara házra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam által készített kivonata (1563)³⁹

Hans Dernschwamnak ez a két műve számos érdekes információval szolgál egyrészt a Jagelló-kori Magyarország arisztokráciájáról, másrészt az erdélyi sóbányászat helyzetéről. Az 1528-ban íródott jelentés az erdélyi sóbányászatról egy levél, amelyet Dernschwam a budai Fugger faktornak, Jakob Hühnleinnek küldött. Ebben Dernschwam részletesen felvázolja, hogy milyen állapotban vannak az alkalmazói által kibérelt erdélyi sóbányák milyenek ott a munkakörülmények, illetve egy lehetségesen jövedelmező modellt, amely szerint irányítani

³⁷ Kovács Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Budapest. 1988. 103.

³⁸ Kovács Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Budapest. 1988. 903.

³⁹ Tardy Lajos: Hans Dernschwam i.m. 77-133.

lehetne a bányákat. A másik műve, a saját leírásáról készített kivonata soha nem lett kiadva, ami furcsa figyelembe véve, hogy a korban igen népszerű lett volna. Arról nincsen információ, hogy Dernschwamnak valaha is lettek volna szerzői ambíciói, viszont műveinek összetettsége, különösen a törökországi útinaplójáé sugallhatják a kiadás szándékát.

5.2. Veit Marchthaler: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől⁴⁰

Veit Marchthaler ebben a művében Magyarországról és az erdélyi fejedelemségről készített útleírásokat. Műve értelmezhető egyfajta gazdasági felderítésként, állapot felmérésként, ugyanis kifejezetten nagy figyelmet szentelt az utak biztonságának, állapotának leírására, a harmincados helyek és piacok felsorolására, illetve a bel- és külkereskedelemre.

Ez a műve már klasszikus útleírások számít, amely fontos sokoldalú értéket képvisel, viszont, hasonlóan Dernschwam írásaihoz, sosem lett kiadva. Viszont Marchthaler művében, ha jobban fellelhetőek az írói ambíció jelei. Ugyanis az egyes fejezetek között tart bevetéseket, intermezzókat, ahol közli mivel folytatja a leírást, illetve helyenként jelzi, ha egy hely vagy téma tárgyalásának a végére ért. Magára pedig többször, mint az íróra hivatkozik néhány személyes történet leírásánál. Például „Ebben a városban szereztem én, az író első ismereteimet a magyar nyelvről, amikor 80. év szeptember 29-től 82. év november 24-ig Nicos Ferencz Deaknál, aki szintén kereskedő, tartózkodtam, neki minden évben 20 tallér költséget fizettem.”⁴¹ Ezzel együtt van olyan részlet is, amelyet más tollal írt, tehát elképzelhető, hogy folytatta, kiegészítette a művét. Látszik tehát hogy eredetileg szánhatta kiadásra, viszont későbbiekben erre mégsem került sor. Egy lehetséges magyarázatot a mű befejezetlen szüksége szolgálhat, ugyanis számos helyen, amikor a szövegben egy számadat következne, például adott helyen állomásozó katonák száma, vagy adott terület földesurának a neve, akkor azon a helyen kihagyás van. Például, amikor Tatáról ír, akkor az ott állomásozó katonaságról az olvasható, hogy „Tatán helyeztek el [kihagyás] német, [kihagyás] magyar gyalogosokat és [kihagyás] huszárokat, de nyomorúságosan fizetik őket zsolddal.”⁴² Elképzelhető tehát, hogy Marchthaler ugyan ki akarta adni a művét, viszont a hiányzó adatokat nem tudta a későbbiekben pótolni és ezért maradt fenn csupán kézirat formájában. A XVII. században viszont a szintén ulmi Martin Zeiller felhasználta Marchthaler feljegyzéseit és azok alapján írta meg A magyar királyság leírása című művét, amely akkora siker lett, hogy „[...] közönsége újabb és újabb kiadásokat igényelt és megkezdődött Zeiller hivatásos írói karrierje, [...]”⁴³

⁴⁰ Németh S. Katalin: Veit Marchthaler i.m.39-177.

⁴¹ Marchthaler Veit: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől. 1588-1592.

⁴² Marchthaler Veit: Veit Marchthaler magyar dolgainak i.m.

⁴³ Németh S. Katalin: magyarságismeret a 17. században (Martin Zeiller példája). In: Németh S. Katalin: Magyar dolgokról Magyar-német kapcsolattörténeti tanulmányok. (Historia Litteraria) Bp. 2014.

6. Magyarországra érkezésük

6.1. Hans Dernschwam és Bakócz Tamás

Ahogy korábban már említettem, Hans Dernschwam először 1514-ben járt Magyarországon, Bakócz Tamás esztergomi érsek alkalmazásában. Valószínű azonban, hogy inkább barátja, a szintén humanista Stefan Stieröxel hatására jött az országba, ugyanis saját írásából kiderül, hogy a legkevésbé sem szimpatizált az érsekkel. Azt írta róla, hogy „[...] a püspök saját kapzsiságától és dicsvágyától vezetette azt a balvégzetet hozó keresztet Magyarországra vitte. Hogy milyen átkot zúdított az a kereszt Magyarországra, és hogy a világi fejedelmek ilyen becstelen papoktól engedték félrevezetni magukat, s hogy az ilyenekben megbíztak, ezt mind a mai napig keservesen panaszojják a körülötte fekvő országok is.”⁴⁴ Ez félreérthetetlen utalás a Dózsa György féle parasztfelkelésre, amelyre nemsokkal Dernschwam Magyarországra érkezése után került sor. Azalatt elsőkézből megtapasztalhatta az országban uralkodó széthúzást, szegénységet, nemesek kapzsiságát és a király gyengeségét. Ez tehát számára nem volt a legpozitívabb első benyomás Magyarországról.

6.2. Veit Marchthaler tanulmányi és kereskedelmi útja

Veit Marchthaler először 1580-ban érkezett Magyarországra. Azt írja le, hogy először magyar nyelvet tanult és a borivásról is leszokott, absztinens lett. Ezutóbbiról következőképpen ír „Ugyanott hagytam fel a borítással és a számot a vizes koporsóhoz szoktattam.”⁴⁵

Emellett, ahogy korábban említettem, a Schermer kereskedőcsalád alkalmazásában, Lazarus Henckellel folytatott kereskedelmi utazásokat, illetve későbbiekben más nemesek, például Mária Krisztierna megbízásait is teljesítette. Bejárta szinte az egész Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget. Járt a Dunántúlon, a Felvidéken az Alföldön, Székelyföldön és Erdély egyéb területein. Egyedül Havasalföldre nem jutott el, így arról csak beszámolók alapján készített leírást.

Leírásainak hangvételében az látszik, hogy neki egészen más, sokkal pozitívabb első benyomása lehetett Magyarországról, mint Dernschwamnak. Ez mindkettőjük esetében formálhatta az országról és a magyarokról alkotott véleményüket, illetve a Magyarországon történő eseményekhez való hozzáállásukat.

7. Gazdasági megfigyeléseik

7.1. Hans Dernschwam jelentése az erdélyi sóbányászatról

⁴⁴ *Dernschwam Hans*: A besztercebányai középső-, másként kamara házra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam által készített kivonata. 1563.

⁴⁵ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

Hans Dernschwam Leírásaiból alapvetően elmondható, hogy célzottabbak és általában egy adott témát járnak körbe. Amikor például Besztercebányáról ír foglalkozik a résszel és annak történetével, illetve, hogy kik, mikor és hogyan vezették és tulajdonolták a bányákat. Magáról a városról azonban nem készít leírást.

Gazdasági szempontból viszont érdekesebb forrás a már korábban említett 1528-as levél, amelyet a budai Fugger faktornak küldött és amelyben jelentést ad az erdélyi sóbányák állapotáról. Ez a jelentése a legapróbb részletekre is kiterjed és pontos képet ad az erdélyi bányák helyzetéről. Részletesen a tordai bányáról írt, ahol a kibányászott sót dicsérte, „úgy vélekedett, hogy a tordai só a legjobb, ugyanis szilárd és fehér.”⁴⁶ Pontosan leírja a Tordán lévő bányákat, azok tárnáit és a tárnák állapotát, hogy melyik mennyire vannak elvizesedve, mennyire használhatóak mennyire veszélyesek. Említést tett emellett egy harmadik bányáról, amelynek két aknája volt, viszont egy évvel Dernschwam érkezése előtt, a bányászok bérmozgalmai miatt a munkát beszüntették és a bányát azóta sem művelték. Írt arról is, hogy mennyi kárt okoz az, hogy a sót a szabad ég alatt tárolják, illetve tett néhány javaslatot, amelyek véleménye szerint előre mozdították volna a sótermelést és a vállalkozás gazdaságosságát. Ezek közé tartozott például egy fedett raktár építése, illetve a bányában dolgozó sóvágók azzal a kéréssel álltak elé, hogy egy új bányát kellene nyitni, ugyanis a régiek nem alkalmasak arra, hogy dolgozhassanak bennük. Erre a felvetésre Dernschwam azt a javaslatot teszi, hogy egy már régebbi helyen, ahol elkezdtek kialakítani egy bányát, viszont elvizesedett, víztelenítsék a bányát és folytassák annak kialakítását.

A só szállításának útvonaláról is részletesen beszámolt, tárgyalva szárazföldi és a vízi utakat, a vámokat és egyéb veszteségeket, illetve további kockázatokat. Leírta az egyes kamarák távolságát egymástól, valamint a só szállításának fontos vízi útvonalát, a hajókon szállított só mennyiségét és a szállítás költségeit. Leírta, hogy a király és a hajós gazdák által kötött megegyezés értelmében egy tömény hajósót⁴⁷ Décséről Lippáig, vagy Szegedig negyvenkét forintért szállítanak le, illetve, hogy Décsétől Lippáig ezt az utat egy hét alatt teszik meg a fuvarosok. Azt is megemlíti, hogy egy hajó bérlete huszonöt forint és egyszerre nyolcvan hajó indul kétszer egy évben. Egyéb költségekről is beszámol, például a magas vámokról lesz, amelyek szintén megnehezítik a só jövedelmező szállítását. Kifejezetten a csanádi vámot említi, illetve azt, hogy a magas vámok miatt „[...] a kamara mindenkinek, aki száz tömbön felül

⁴⁶ Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években. Publicationes Universitatis Miskolciensis - Sectio Philosophica. 13. (2008) 3. sz. 31-96.

⁴⁷ A hajósó (sales navales) öt és fél font (libra) súlyú sókocka.

vásárolt sót, nyolc tömböt még ráadott [...]”⁴⁸. Ennek az volt a célja, hogy a vámok által okozott veszteséget ellensúlyozzák, amennyire lehet. Viszont a problémát ezzel nem tudták megoldani és meglehetősen költséges volt a só elszállítása.

Amire ezen kívül nagy figyelmet fordított, az nem volt más, mint a kamarák és bányák alkalmazottai, munkakörülményeik, fizetésük és egyéb juttatásaik. A Fugger vállalat sikerének egyik oka a minden addiginál hatékonyabb munkaerő alkalmazása volt. Ehhez korszakalkotó szervezeti struktúra és a korabeli magyarországi szemléletnél prekapitalista világlátás járult hozzá. Érdekes és kissé ellentmondásos módon ért a bányákban dolgozó sóvágóokról. Egyrészt az látszik, hogy megveti őket életmódjuk, viselkedésük és adott esetben megbízhatatlanságuk miatt. Másrészt azonban leírja a mostoha körülményeiket és láthatóan jobbra akarja tenni a helyzetüket, ezzel őket is érdekeltté kívánta tenni a produktív munkában. Leírta, hogy kétféle sóvágó van, az egyik mindig egy évre szerződik és annak megerősítéseképpen kilenc rőf posztó illeti meg. A másik, ahogy ő nevezte, idegen sóvágók ennél megbízhatatlanabbak voltak. Ahogy leírta „[...] jönnek és mennek, leszállnak a bányákba és kijönnek onnan, amikor akarnak, és annyi sót vágnak, amennyire kedvük van, szolgálatuk naponként újra kezdődik. Nem lehet őket állandó munkára szegődtetni;”⁴⁹ emellett említést tett a sóvágók bizonyos kiváltságairól, például a Miasszonyunk sójáról, amely meglepően modern módon a bányászok egyfajta önszervező szervezetének a pénzalapját nyújtotta. Ahogy Draskóczy István írta, „[...] a bányászok kis mennyiségben termelték a Miasszonyunk sóját, ami a többinél nagyobb darab volt, s lelki célokra fordították.”⁵⁰

Összességében tehát elmondható, hogy Dernschwam egy szűkebb témát dolgozott ki rendkívül részletesen. Mivel feladata az volt, hogy a sóbányák állapotát mérje fel és azokat igazgassa, pragmatikus módon nem is írt másról. Viszont a sóbányászat, a bányászok munkakörülményei, illetve a só szállítása szempontjából teljes képet adott. Ezzel együtt azt is érdemes kiemelni, hogy már az első jelentésében pontos terveket vázol fel azzal kapcsolatban, hogy hogyan lehetne javítani a termelésen. Levele alapján infrastruktúra fejlesztésével, a szállítás megbízhatóbbá tételével és a munkások helyzetének és munkakörülményeinek javításával volt lehetőség a sóbányászat fejlesztésére.

7.2. Veit Marchthaler útleírása

⁴⁸ *Dernschwam Hans*: Jelentés az erdélyi sóbányászatról.1528.

⁴⁹ *Dernschwam Hans*: Jelentés az erdélyi sóbányászatról.1528.

⁵⁰ *Draskóczy István*: Erdély sótermelése az 1530-as években. *Publicationes Universitatis Miskolciensis - Sectio Philosophica*. 13. (2008) 3. sz. 42.

Veit Marchthaler A leírásra, ellentétben Dernschwammal inkább az volt a jellemző, hogy egy nagyobb témában írt és a magyar gazdasági állapotok szélesebb horizontját térképezte fel, kevésbé részletgazdag módon. Ugyanakkor éppen emiatt egy átfogóbb képet ad a XVI. századi Magyarország gazdasági helyzetéről.

Az útleírás alapvetően a gazdasági fókusz már az elején látható, ugyanis Marchthaler Az egyik legtöbbet használt kereskedelmi útvonalon közelítette meg Magyarországot. A Bruck an der Leithan átkelve jutott el Magyaróvárig, amely a korban négy, Magyarországra vezető kereskedelmi útvonal egyik csomópontja volt.⁵¹ Rövid leírást ad Magyaróváról, illetve a környező falvakról. Ezután pedig felsorolja a kereskedelmi útvonal harmincados hivatalait. „Bruck an der Leithától négy mérföldre fekszik Magyaróvár, körös körül vízzel és mocsárral övezve [...] tehát ezen a helyen is fő harminchatos hivatal tartanak Magyarországon. A Dunán innen, más harmincasok Győrnél, Zarándfalvánál, Köpcsénynél, Hainburgnál mint ezek filiáléi töltik be a hivatalukat és az Alsó-Ausztriai Kamarai harmincadost tartják felettesüknek [...]”⁵² a pontos leírás, ha figyelembe vesszük, hogy még a harmincasok közti hierarchiát is rögzíti, egyértelműen azt sugallja, hogy Marchthaler egy széles körű kereskedelmi és gazdasági állapotfelmérést végzett.

Ez a fajta szemléletmód a város- és településleírásaiban is látszik. Mindazonáltal a településekkel foglalkozó feljegyzései, de láthatóan a humanista útleíró irodalom módszertanának bizonyos szempontrendszerei szerint készültek. Emiatt pedig sokkal átfogóbbak és nem csupán a gazdasági szempontokat tartalmazzák, mint például a kereskedelem, árutermelés, vámok, harmincadok és az adóztatás. Ezutóbbi különösen fontos szempont volt, hiszen Magyarország három részre szakadása után átalakult a kereskedelmi és a földesúri adóztatás is és „A magánföldesúri adóztatásnak mind a struktúrája, mind a gyakorlata nagymértékben hasonlított magához a végvári tartományéhoz.”⁵³ Emiatt pedig, a határváltozásoknak köszönhetően a korábbinál jóval kiszámíthatatlanabb lett az adózás és ez a tényező számos területre negatívan hatott gazdasági szempontból. Marchthaler Debrecennél írta le, hogy várost nem is kettős, hanem hármas adóztatás terhe nyomja. „Ezt a várost megfizethetetlen terhek nyomják, amelyet sok helyre, mint tributot fizetnek, jobbágyi szolgálatot teljesítenek, különösen a bírónak, ha az életüket meg akarják menteni, éjjel és nappal testi épségük és életük miatt gondban kell lenniük. [...] Elsőként a töröknek adnak 7000

⁵¹ *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján. Századok. 127. (1993) 3-4. sz. 471.

⁵² *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁵³ *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest. 1981. 94.

tallér tributot sok ajándék, robot és jobbágyi szolgálat mellett, ezt Szolnokra és Budára továbbítják, (évekkel ezelőtt ez 8000 tallér volt), az erdélyi fejedelem megkapja a maga harmincadját, de meg kell elégednie 16000 tallérral, emellett minden héten Nagyvárad várának építésére húsz szekeret és negyven személyt kell küldeni sok más ajándékkal együtt.”⁵⁴ Ez a végletekig kiszolgáltatott helyzet nyilvánvalóan az útjába állt mindenféle gazdasági fejlődésnek és gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatoknak is. A korban Debrecenre és sajnálatos módon sok más településre és vidékre is érvényes volt Marchtaler rövid összegzése, amit a Tapolca folyó környékéről írt, miszerint „[...] ez a körzet egyébként jó vidék lenne, ha biztonságosabb lenne.”⁵⁵

A városok leírásánál elsőként írt azok elhelyezkedéséről, megközelíthetőség végéről, adott esetben a városba vezető utak állapotáról biztonságáról, illetve arról, hogy melyik környező településtől hány mérföldre van. Ha ennél a szempontnak a kapcsolatrendszeren van a hangsúly, egyes városoknál ír a környező falvokról is. Mindez gazdasági szempontból is fontos és egyértelmű, hogy nem csupán földrajzi érdeklődésből írta le mindezt.

Viszont egyes települések természeti adottságairól is írt. A település közelében lévő vizekről, esetleg fürdőkről, azok minőségéről, valamint a hal- és vadállományról is.

Egyes városok leírásánál az adott város történelméről, illetve a közelmúltbeli eseményekről is említést tett. Például amikor pápáról írt, megemlítette, hogy abban az évben, amikor Szigetvárat elfoglalták, akkor II. Miksa seregével Pápán táborozott. Leírta, hogy az uralkodó sikertelen erőfeszítéseket tett az ország védelmére és nagy terület és ember veszteséggel kellett szembenézni. Még egy akkori mondását is idézi a császárnak, miszerint „Kockára tettük Magyarországot és elvesztettük Németországot”.⁵⁶

Az adott településen népszerű pletykákról és legendákról és említést tett helyenként, azonban ezeknek nem mindig adott igazat. Csupán dokumentálta őket, mint az adott településhez tartozó egyfajta kuriózumot. Egy alkalommal például arról írt, hogy a tihanyi kastély közelében lévő rom a helyiek hagyománya szerint hogyan épült. Ekkor azt jegyezte fel, hogy „Sokan beszélnek, de nincs alapja, hogy elhiggyük, hogy valamikor egy pogány király kastélyt akart építeni ezen a szigeten, de az épülettel együtt elsüllyedt. A lánya azonban Itt maradt ezen a helyen, itt élt és tisztátalan szellemekkel illetlen dolgokat művelt.”⁵⁷ érdeklődő sz tehát a helyi történetek iránt, még akkor is hogyha nem tartotta hitelesnek őket.

⁵⁴ *Marchtaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁵⁵ *Marchtaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁵⁶ *Németh S.Katalin*: Veit Marchthaler i.m. 43. jegyzet.

⁵⁷ *Marchtaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

Érdekes módon bizonyos településeknél arról is ír, hogy milyen tűzesetek történtek ott a közelmúltban és felújították az elpusztult épületeket. A sárvári kastély kapcsán említette meg, hogy „Anno 8[kihagyás]-ban leégett és puszkapor által felrobbant, azonban ismét felépítették és erősebb lett, mint volt.”⁵⁸

A városoknál adott esetben leírta, hogy milyen főrendek vannak ott. Győr esetében például megemlítette, hogy ott van a főkapitány rezidenciája. Egyes területek földes uraik is név szerint említette, azonban számos esetben az adott nemes általa közelmúltban végrehajtott vallásüldözésekről írt. Ezen feljegyzései közé tartozik a következő, Karl von Harrach császári főudvarmester vallásüldözéseiről szóló részlet is. „A kastély ura ennek a városnak a lakosait, mert másként vallották Istent, a 80-as évek körül erősen üldözte és akik Maosim ha istent nem akarták imádni, teljesen ki is űzte az országból.”⁵⁹

Fontos szempont volt még számára adott város vagy végvár erősítése és a bennük állomásozó katonaság. Ez utóbbiról szinte minden alkalommal említést tett, de nem csupán a fegyvernemeket és a katonaság létszámát írta le, hanem írt általuk esetlegesen elkövetett fosztogatásokról, illetve arról, hogy bizonyos helyeken nincsenek ellátva zsolddal. Mindez a szorosan összefonódó gazdasági- és katonai potenciál szempontjából volt fontos számára, hiszen a környék biztonsága szempontjából elengedhetetlen tényező volt a városok és a végvárak felszereltsége, valamint a bennük állomásozó katonaság helyzete.

Általában nagy figyelmet szentelt az adott település lakóira is. Írt a nyelvükről, a szokásaikról, a vallásukról, illetve a foglalkozásokról. Bizonyos esetekben véleményt is formált egyes település lakóiról, vagy népcsoportokról és az látszik, hogy véleményének kialakításában központi szerepet játszottak a település felekezeti viszonyai. Mindazonáltal, ami leginkább érdekelte Marchthalert ha egy város, vagy falu lakóival kapcsolatban az a foglalkozásuk volt, az, hogy miből keresték a kenyerüket, milyen mesterségeket űznek nagyrészt, illetve, hogy milyen mezőgazdasági tevékenységeket folytatnak. A települések kereskedelmi kapcsolatai és fontosak voltak számára, leírta, hogy milyen árukat termelnek, valamint, hogy milyen belföldi és külföldi piacokra viszik ki portékáikat. Sopron esetében azt írta például, hogy „Az itt termeltek közül a soproni bornak van a legjobb neve, nagy mennyiségben szállítják Sziléziába és Csehországba is.”⁶⁰ A települések kereskedelmi kapcsolatainak és a lakosok megélhetésének kapcsán egy minél átfogóbb, teljes körű felmérésre törekedett, különös tekintettel az exporttevékenységre. Ezt az is mutatja, hogy a harmincados- és vámhelyeket is leírta.

⁵⁸ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁵⁹ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁶⁰ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

Ezek mellett viszont fontos megemlíteni, hogy lévén Marchthaler egy útleírást készített, számos esetben a gazdasági szempontoktól független érdekességeket és leírt. Ezek közé tartozik természeti érdekességek, ókori római, vagy későbbi romok, valamint pénzérmék és Egyéb érdekességek leírása, amelyek felkeltették az érdeklődését. A Szombathelyről szóló leírásánál tehát említést például antik maradványokról. „[...] Sok évvel ezelőtt nagy pogány vagy római városnak kellett lennie, ami azonban annyira elsüllyedt és eltűnt a növények között, hogy nem látható különös *Vestigia*, csupán az a sok volt az boltozat és fal, amit a földművesek találtak, valamint a szép *antiquitások* és *numismata*.”⁶¹ Veszprémnél vadkutyákat említett meg, amelyek éjjelente a várhegyet őrzik. Írt röviden a kinézetükről és a táplálkozásukra is valamint megjegyezte, hogy „Ha a kölykeiket [...] ellopják és a városba vagy falvakba viszik, ők sem maradnak meg, hanem elpusztulnak pont ez is megmutatja a természet titokzatosságát.”⁶² A Tihanyról szóló leírásában pedig I. András sírjáról írta azt, hogy „Azonban a templomból végül lóistálló, a kápolnából széna- és szalmatároló lett pont ez mégiscsak elborzasztó hogy egy olyan hatalmas tekintély sírja ilyen rosszul gondozott legyen.”⁶³

7.3. Feladatuk szerepe

Ezek a fajta lamentálások, illetve a természeti érdekességek és az antik maradványok iránti vonzalom kifejezetten a humanista útleíró irodalomra voltak jellemzőek. Marchthaler műve tehát nem csupán a gazdasági felderítés céljából íródott, hanem a szerző Magyarország egyéb, aspektusait és érdekességeit és be akarta mutatni.

Ez a szempont Dernschwam levelében egyáltalán nem figyelhető meg, aminek az az oka, hogy más volt az írás célja. Dernschwamot azért küldték Erdélybe, hogy jelentsen a bányák állapotáról, illetve Hatékonyabbá tegye azok működését. Emiatt sokkal inkább pragmatikus és részletekbe menő és kizárólag az önmaga és az alkalmazói számára fontos szempontokat írt alá. Pontosan jelentett a bányászatról, a táblákról, azok állapotáról lesz jó a só minőségéről, a munkásokról, jogaikról és szokásaikról, az infrastruktúra hiányosságairól, a só szállításáról és problémáiról, illetve a vámokról. Mindezek mellett pedig egy lehetséges jövedelmező és hatékony modellt is felvázolt.

Marchthaler ezzel szemben egészen más céllal készítette az útleírását. Alapvetően Magyarország és Erdély gazdaságának a felderítése, a gazdasági állapotok felmérése volt a célja. Fentebb vázolt módon és szempontok szerint írt a településekről, illetve az őket összekötő vízi és szárazföldi útvonalakról. Az utak, a távolságok, a megközelíthetőség és a biztonság

⁶¹ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁶² *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

⁶³ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

fontos szempontok voltak számára, továbbá, de írt a kereskedelmi vámokról, a harmincados helyekről és az adóztatásról is.

8. Értékképletük és magyarságképük

Mind Dernschwam, mind pedig Marchthaler művelt és sokat látott ember volt és hatott rájuk a humanizmus. Származásának, tanulmányainak és érdeklődésüknek köszönhetően széles körű tudást sajátítottak el, emellett pedig mindketten kompetens gazdasági szakemberek voltak, jó megfigyelőképességgel. Elég csupán Dernschwam korábban már megemlített óriási könyvtárára gondolni, hogy elképzeljük a kortársaihoz képest mekkora előnyben volt ismeretanyag terén. Hasonló háttérük ellenére azonban szempont rendszereik, érték ítéletük és ebből kifolyólag a magyarságképük is különbözött.

8.1. Hans Dernschwam és a kapzsi nemesség

Ahogy azt korábban is látható volt Dernschwam leírásaiban pragmatikus és lényegre törő volt. Éleslátással jól meg tudta ragadni az általa papírra vetett események lényegét. Értékképlete szempontjából ehhez hasonlóan a józan ész és a hatékonyság voltak mérvadóak. A személyes és politikai meglátásai meglehetősen erősek voltak, épp emiatt nem szimpatizált a korabeli magyar elittel és elítélte azok szűklátókörűségét. Abban a korban, amikor a főurak, Nándorfehérvár eleste előtt nem sokkal még olyan frázisokat zengtek, hogy „»Eb higgye, hogy a török elfoglalja Nándorfehérvárat!«”⁶⁴ nem meglepő, hogy elfordult tőlük. Általánosságban Marchthalernél negatívabb véleményt fogalmazott meg és szinte minden alkalmat megragadott arra, hogy egy általa megvetett főurat, vagy főpapot szidalmazzon. Szapolyai Jánosra például még akkor is „vajda” -ként hivatkozott, amikor már király volt. Azonban a főpapokat vetette meg és elsődlegesen őket okolta Magyarország siralmas állapotáért. Ahogy írta, „Hosszú esztendőök során ilyképpen munkálkodtak a papok, a püspökök és más magas egyházi személyiségek Magyarország vesztén.”⁶⁵ Szalkai László esztergomi érsektől pedig azt írta, hogy „Jelentéktelen aprócska fekete ember volt, senkinek sem nézett a szeme közé.”⁶⁶ Összességében tehát egy alapvetően negatív magyarság képe volt Dernschamnak. Azonban számos esetben túlságosan elfogult volt és jogtalanul ítelt meg egyes személyeket. Beriszló Péter püspökről például azt írta, hogy „Paráznasága következtében három mogyoró nagyságú daganata nőtt; szégyenletesen el is pusztult miattuk; [...]”⁶⁷, holott a valóság az volt, hogy a püspök harcban esett el.

⁶⁴ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. i.m. 58.

⁶⁵ Dernschwam Hans: A besztercebányai középső... i.m.

⁶⁶ Dernschwam Hans: A besztercebányai középső... i.m.

⁶⁷ Dernschwam Hans: A besztercebányai középső... i.m.

8.2. Veit Marchthaler vallási mércéje

Marchthaler Dernschwammal ellentétben kevésbé volt kritikus, azonban az ő részéről is tapasztalható egyfajta részrehajlás. Az ő esetében elfogultsága egyedül a vallás terén érzékelhető. Ahogy azt már korábban említettem többször írt Magyarország területén lezajlott vallási üldözésekről és erősen nehezményezte a főurak ilyen fajta kegyetlenkedéseit. Emellett Erdélyben a jezsuiták tevékenységeit sem fogadta örömmel. A katolikusokkal szemben legjobb esetben is inkább közömbös és ez meglátszik a település leírásainál is. A lakosok alkotott véleményében ugyanis fontos szerepet játszott a vallási hovatartozás. Az evangélikus Nádasdy Ferencről azonban a következőképpen írt: „*Nadasti* úr ebben az időben egész Magyarországon minden úri személy között nemcsak a legjobb lovagi hírnévnek örvend, hanem az igaz Ágostai Confessiot [Hitvallást] minden alattvalójánál megtarthatja és tovább élteti.”⁶⁸

A vallási szempontoktól eltekintve viszont nem érzékelhető szinte semmilyen elfogultság leírásaiban és értékekítéletében. Kevésbé vonta bele magát az eseményekbe, célja az sokkal inkább a dokumentálás volt, mintsem a megítélés. Épp emiatt negatív véleményei is inkább csupán, mint ténymegállapítások vannak jelen.

9. Összegzés

Hans Dernschwam és Veit Marchthaler két különböző szemléletből írtak le, sokszor hasonló jellegű problémákat. Leírásaik keletkezésekor mindkét esetben az ország a török elleni küzdelem és pénzhány miatt nehéz helyzetben volt és ezt ők is érzékelték. Viszont más-más perspektívából láttak rá adott problémákra. Dernschwam inkább az arisztokrácia és a nagypolgárság körében mozgott, így sokkal nagyobb rálátása volt magasabb szintű politikai folyamatokra. Ezzel szemben Marchthaler inkább a városi polgársággal és a társadalom alsóbb rétegeivel került kapcsolatba, emiatt pedig az ő életükre és problémáikra látott rá jobban.

A magyar elittel kapcsolatban mindketten megfogalmazták azt a kritikát, hogy az önös érdekeiket helyezik előtérbe és nem fordítanak elég figyelmet az ország védelmére. Dernschwam emellett a pragmatizmus és az éleslátás hiányát vetette a szemükre, valamint a magyar főurak kapzsisága és széthúzása miatt elszenvedett károkat. Marchthaler pedig alapvetően a vallás üldözéseket említette negatívumként.

A magyarországi gazdasági helyzettel kapcsolatban mindketten megemlést tettek a rossz közbiztonságot, a leromlott utakat, az elhanyagolt infrastruktúrát és a szervezetlenséget.

⁶⁸ *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak... i.m.

Dernschwam a sóbányászat kapcsán a tőke hiányt és a sóvágók rossz helyzetét emelte ki. Marchthaler pedig az adók és vámok negatív hatásáról írt.

Mindketten látták a Magyarországon rejlő gazdasági potenciált, azonban érzékelték a kormányzási hiányosságokat, a maguk korának politikai kríziseit is és az elmaradottságot a német területekhez képest. Mindezek pedig, meglátásaik szerint akadályozták a prosperáló vállalkozások és kereskedelmi kapcsolatok kialakítását.

10. Bibliográfia

10.1. Források

- *Brodarics István*: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. 1527.
- *Dernschwam Hans*: Jelentés az erdélyi sóbányászatról. 1528.
- *Dernschwam Hans*: A besztercebányai középső-, másként kamara házra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam által készített kivonata 1563.
- *Marchthaler Veit*: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől. 1588-1592.
- *Oláh Miklós*: Hungária. 1536.
- *Zsámboky János*: Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történtek alapján följegyezték. 1558.

10.2. Szakirodalmak

- *Csukovits Enikő*: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. Korall. 10. (2009) 38. sz. 5–29.
- *Draskóczy István*: Erdély sótermelése az 1530-as években. Publicationes Universitatis Miskolciensis - Sectio Philosophica. 13. (2008) 3. sz. 31–96.
- *Ember Győző*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988.
- *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján. Századok. 127. (1993) 3–4. sz. 469–485.
- *G. Etényi Nóra*: Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországgépben 17. századi német nyomtatványok tükrében. Korall. 10. (2009) 38. 112–139.
- *Imre Mihály*: „Magyarország panasza” A Querela Hungariaetoposz XVI–XVII. századi irodalmában. Debrecen. 1995.

- *Jurkovich Emil*: Besztercebánya szabad királyi város monográfiája (kézirat), Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest, 1922.
- *Kasza Péter*: Egy korszakváltás szemtanúja Brodarics István pályaképe. Pécs – Budapest. 2015.
- *Kenyeres István – Pállfy Géza*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. Századok 152. (2018) 5. sz. 1033-1076.
- *Kenyeres István*: A fiskális katonai állam kezdetei Európában a 16.század első felében. Századok. 155. (2021) 4. sz. 761–782.
- *Kenyeres István*: Pénz a háborúra – A Német-római Birodalom rendjeinek töröksegélyei a 16–18. században. In: „Zászló alá magam csaptam fel” Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. Kis Péter – Petrik – Iván – Toldi Lóránt. Bp. 2023. 129–151.
- *Kovács Sándor Iván*: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Budapest. 1988.
- *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyá ideológia. Századok 140. (2006) 1–6. sz. 361-374.
- *Németh S.Katalin*: Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588). Irodalomtörténeti közlemények 106. (2002) 1–2. sz. 3–23.
- *Németh S.Katalin*: Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588 évtől. Budapest. 2020.
- *Péter Katalin*: A haza és a nemzet fogalma az ország három részre hullott állapotában. Folia historica XIII. kötet (1993) 13–32.
- *Restás Attila*: A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban. (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de hatura Hungariae, 1700) In: Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Szerk. Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin – Tóth Zsombor – Balogh F. András. Kolozsvár 2013. 484–493.
- *Schröcke Helmut*: Mining and German Settlement in Slovakia, an Historical Summary. GeoJournal 32. (1994) 2. sz. 127–135.
- *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp. 1975.
- *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest. 1981.
- *Szögi László*: Peregrinatio Academica A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150-1918. Bp. 2022.

- *Tardy Lajos*: Hans Dernschwam Erdély Besztercebánya Törökországi útinapló. Budapest. 1984.
- *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomból. Bp. 1977.
- *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája. Egyetemes Philologiai Közlöny. 60. (1936) 297–351.
- *Tózsá-Rigó Attila*: Az állami és üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez. Századok. 149. (2015) 4. sz. 806.